

4.1. Історичні витоки формування індустрії гостинності в Україні

Максим Онацький

Розвиток готельного господарства на східнослов'янських теренах налічує багато століть. Перші заклади гостинності, згадки про які зберегли джерела, на території сучасної України з'явилися у XII–XIII ст. Це етап розквіту Давньоруської держави – Київської Русі, період розширення її зовнішніх зв'язків.

Певним поштовхом для розвитку сфери гостинності стало прийняття та затвердження на Русі християнства. На території Давньоруської держави сформувалось кілька потужних релігійних центрів – Софія Київська, Києво-Печерська та Почаївська лаври – які з часом перетворилися на об'єкти релігійного паломництва. Цей чинник сприяв створенню засобів розміщення, передусім для прочан, які відвідували святі місця. Віряни могли знайти притулок у звичайному або спеціалізованому житловому приміщенні – церковному гостинному дворі – що знаходився неподалік великих центрів паломництва – храмів та монастирів. Відомості про один із таких дворів, що знаходився поблизу Києво-Печерської лаври, містяться в описі митрополита С. Волховитинова: «За південною огорожею-стіною, через дорогу знаходився лаврський готель для притулку усім дорожнім, особливо бідним богомольцям» [7, с. 256; 18, с. 179].

Храми та монастирі надавали послуги з розміщення не лише прочанам. Тут могли зупинятися і торгівці, що приїздили до міста в комерційних справах. Так, місцем, де зупинялися негоціанти, що вели торгівлю борошном, виступала Пирогоща – храм на Подолі, який зберігся до нашого часу і відомий як Успенська церква. Головною причиною того, що церковна адміністрація давала дозвіл на розміщення на території храмового комплексу комерсантів, було те, що низка столичних культових православних споруд було збудовано саме на кошти, які жертвувалися купцями. В першу чергу, це стосується храмів, зведених

на Подолі, де знаходилася головна ринкова площа Києва. Зокрема, на кошти турівських купців у XII ст. була споруджена Турова Божниця. Церква Св. Архангела Михаїла (Михайлівський Золотоверхий Собор) збудована новгородськими купцями на території їхньої торгової факторії. Таким чином, храм у Київській Русі виступав своєрідним гостинним двором для купців, а також місцем, де останні мали змогу зберігати (складувати) свій товар [7, с. 77–78; 26, с. 66; 29, с. 121]. Вочевидь, певну роль тут відіграли візантійські традиції прийому та розміщення іноземців. Так, за умовами угод, укладених із Візантією в 907 та 944 рр., руським послам та купцям дозволялося селитися лише поблизу монастиря Св. Мамонта [17, с. 37].

Варто зазначити, що певний вплив на процес становлення готельної справи мали і норми християнської моралі, що закликали надавати своєму ближньому допомогу та підтримку, особливо в богоугодних справах. Не останню роль відігравали також притаманні слов'янському характеру гостинність, щедрість, хлібосольність.

Поважного ставлення до гостей вимагали і державні інтереси, а саме – необхідність створення позитивного іміджу країни в світі. При цьому слід враховувати той факт, що в епоху середньовіччя за відсутності постійних іноземних представництв (у нашому сучасному розумінні цього слова) торгівець фактично виступав тією особою, яка представляла державу за кордоном. Певним підтвердженням цієї тези є те, що на Русі поняття «купець» та «гість» багато в чому були синонімічними. Гість уособлював собою негоціанта, який вів торговельні операції в інших містах та країнах. Гостями називали також і іноземних купців (відповідного значення набули і похідні від слова «гість» терміни «гостинець» – велика дорога, по якій відбувався постійний рух, а також «гостиньниця» – місце, де зупинявся гість) [29, с. 102, 153]. Саме тому один із найавторитетніших київських князів Володимир Мономах закликав своїх нащадків з повагою ставитися до гостей, які відвідували Русь. Адже саме ці люди так чи інакше формували уявлення про державу, розповсюджуючи як добру, так і погану звістку далеко за межі країни [11, с. 41].

Феодална роздробленість, що настала після смерті Володимира Мономаха, та монгольська навала в XIII ст. призвели до розпаду Давньоруської держави. Втрата Києвом свого сто-

личного статусу водночас не призвела до цілковитого занепаду міста. Колишня столиця Русі поступово перетворилася на один із центрів транзитної торгівлі в Східній Європі. Цьому сприяло вигідне географічне положення Києва, що знаходився на перетині торговельних шляхів, які вели із заходу на схід (по лінії Київ – Галич – Прага – Регензбург) та з півночі на південь (поєднуючи Північну Європу та чорноморський порт Кафу). Шлях через Київ був фактично єдиною прямою дорогою з Криму до Північної та Центральної Європи [7, с. 102; 9, с. 260–261; 14, с. 66–67]. Місто завжди було насичене іноземними товарами, що надходили з різних куточків світу (Персії, Індії, Сирії, Аравії, Туреччини) і далі відправлялися до Європи. Разом з товаром прямували купці, які, за свідченнями очевидців, задля цього нерідко гуртувалися в загони (інколи їх чисельність досягала навіть тисячі осіб) і в такий спосіб супроводжували навантажені крамом обози [14, с. 66–67; 30, с. 29].

Перетворення Києва на один із центрів транзитної торгівлі обумовило постійне перебування тут різного роду торговельних місій, що сприяло розширенню мережі засобів розміщення. У великих містах з'явилися спеціалізовані заклади – гостинні двори, що представляли собою тип закладу нахшталт готелів для приїжджих комерсантів і вирізнялися високим рівнем комфорту, значними розмірами, ізоляваністю та самобутністю. Такий заклад був невід'ємною частиною міського торгу та знаходився на балансі міського бюджету [18, с. 178; 22, с. 104].

Оскільки переважаючим контингентом відвідувачів гостинних дворів були представники купецтва, це накладало певні вимоги щодо цього типу засобів розміщення. Зокрема, в гостинному дворі мали бути відповідні приміщення для здійснення комерційних операцій. Тому в такому закладі поєднувалися мебльовані кімнати, торговельні ряди, крамниці, складські приміщення. Такий тип засобу розміщення мав вигляд чотирикутника. По його периметру знаходилися торговельні та складські приміщення, двері та вікна яких були звернені в бік внутрішнього двору. Назовні виходили лише стіни. Заклад огороджувався забором, баштами, в'їзними воротами та зачинявся на ніч. Згодом, у XVIII–XIX ст., внутрішнє планування гостинних дворів зазнало певних змін. Заклад нерідко вже мав два поверхи. Всередині гостинного двору знаходив-

ся ринок, де відбувалася торгівля (торгували з возів). Вікна та двері крамниць вже були звернені не всередину внутрішнього двору, а назовні задля того, щоб кожен потенційний покупець міг бачити товар [18, с. 178; 22, с. 104, 105, 109].

З метою здійснення кращого контролю за іноземцями, а також задля того аби послабити конкуренцію вітчизняним негоціантам, іноземним купцям було дозволено селитися лише в спеціально створених гостинних будинках. Так, у Новгороді у XII–XVII ст. існували готський, німецький та голландський гостинні двори. У Москві – «аглицький», грецький, вірменський. У Києві такий заклад знаходився на Подолі [7, с. 216, 267; 18, с. 178; 24, с. 15–22; 27]. Заклад, відомий під назвою «Грецький дім», з'явився у другій половині XVII ст. на території Чортомлицької січі, яка була центром Запорізького козацтва. Вважається, що це був перший засіб розміщення для іноземних послів та купців, що був створений на Запоріжжі [3].

Натомість, вітчизняні комерсанти отримували від влади підтримку. Так, у непростий час національно-визвольної боротьби (середина XVII ст.) для українських купців було зведено кілька гостинних дворів (зокрема, в прикордонних містечках Путивлі та Севську) [8, с. 22].

На відміну від нечисленних гостинних дворів, які вирізнялися не лише високим рівнем комфорту, але й високими цінами, значно ширшою була мережа постійних дворів. Вони знаходилися один від одного на відстані кінного переходу (приблизно 6–12 миль), що мали назву «ями». Починаючи з XV ст., з розвитком поштового сполучення постійні двори створювалися при поштових станціях, які підпорядковувалися Ямському наказу [9, с. 262; 18, с. 178]. У XVIII ст. було збудовано поштовий тракт, що з'єднав два найбільших міста імперії – Москву та Київ. Поштові двори та станції, які були зведені вздовж цього шляху сполучення, одночасно виконували функції закладів розміщення. Вже в 1725 р. було збудовано перший поштовий двір, де можна було отримати послуги з розміщення та харчування, змінити коней [3; 18, с. 179]. Пріоритетним правом користуватися послугами постійних дворів мали, в першу чергу, кур'єри та службовці, які здійснювали тривалі поїздки в державних справах.

Для більшості подорожуючих з невеликим рівнем достатку (чумаків, дрібних комерсантів тощо) основним місцем роз-

міщення виступала корчма. Протягом тривалого часу корчма являла собою унікальну соціальну організацію, своєрідну культурну форму проведення дозвілля. Кожен подорожуючий мав змогу отримати тут нічліг та харчування, що дає підстави вважати корчму осередком гостинності, який був характерним для українського села. Більше того, саме цей заклад за необхідності відігравав роль банківської контори, де здійснювалися різного роду комерційні операції [23].

Основними клієнтами корчми були незаможні мандрівники, а також представники місцевого населення, які здійснювали нетривалі подорожі (наприклад, із комерційною метою). Іноземці користувалися послугами таких засобів розміщення нечасто. Особливістю таких закладів був доволі обмежений асортимент меню. Ночліг міг надаватися безкоштовно. Стосовно обслуговуючого персоналу корчми діяли певні обмеження. Так, починаючи з 1744 р. на Західній Україні діяла заборона утримувати жіночу прислугу, оскільки корчма часто перетворювалася на місце надання інтимних послуг [19, с. 259].

Як правило, корчма складалася з двох частин: приміщення для харчування та ночівлі. Перше з них, в свою чергу, також поділялося на два приміщення – в одному був шинок із прилавком, в іншому – кілька столів, за якими відвідувачі могли відпочивати та розважатися. У містечках та великих селах діяли корчми із заїздами. Такий тип корчми мав свою специфіку планування: посеред фасадної стіни був в'їзд у підсіння (коридор) (зазвичай у формі брами), що проходив через усю будівлю, а по боках були розташовані кімнати для приїжджих, корчма та оселя власника закладу [18, с. 179]. Яскравим зразком такого засобу розміщення стала корчма, що знаходилася на початку Зміївського шосе поблизу Харкова. Будівля збереглася до 1970-х рр. (знаходилася на розі проспекту Гагаріна та вул. Кірова). За своїми зовнішніми ознаками будівлю корчми нагадує будинок Харківського міського голови Е. Урюпіна, що зберігся до нашого часу (вул. Римарська, 4) [13, с. 268].

В окремих регіонах України такий заклад, як корчма, відомий також як шинок і саме під такою назвою в XVII–XVIII ст. нерідко фігурував у різних джерелах, зокрема статистичних. Шинкарство було доволі прибутковою справою, про що свідчить той факт, що власниками таких закладів були представники різних верств населення – священнослужителі, козацька

старшина, різночинці, іноземці, козаки. Зокрема, в Харкові у другій половині XVIII ст. серед власників шинків трапляються і доволі відомі прізвища Квіток, Шидловських тощо [1, с. 242].

Українська художня література XIX ст. сформувала в суспільній уяві однозначно негативний образ шинка, що і донині ототожнюється передусім із сільською крамницею, в якій відбувалась реалізація алкогольних напоїв і де український селянин залишав останній заробіток, тамуючи в «оковитій» свій душевний біль [15; 16]. Варто визнати, що такий погляд на цей заклад був небезпідставний. Далеко не кожен шинок надавав послуги з розміщення. Значна частина з них (особливо ті, які знаходилися в містах) дійсно обмежувалися виключно продажем спиртних напоїв і холодної закуски. Такі шинки, по суті, виступали найнижчим різновидом трактирів, що набули популярності в країні. Втім, на відміну від Росії, де трактир перетворився на справжнє суспільне явище, українські трактири яскравого враження не справляли. Фактично вони також надавали лише послуги харчування. Незначною була і їх кількість. Наприклад у Харкові в першій чверті XIX ст. діяло лише шість трактирів [2, с. 343; 23].

Помітно низькою залишалася на українських теренах і кількість готелів. Перші з них з'явилися в першій третині XIX ст. Однак значного поширення будівництво готельних закладів не набуло. Зокрема, в Харкові наприкінці 1820-х рр. діяв лише один готель [2, с. 344]. В Одесі було відкрито готель «Петербурзький» (саме в ньому зупинялися відомий російський літературний критик В. Белінський та актор М. Щепкін) [10, с. 44]. Обмаль було і готелів європейського рівня. Так, за спогадами купця 1-ї гільдії О. Паталаєва, в Києві на початку 1860-х рр. на Хрещатику функціонував лише один готельний заклад, що вирізнявся високим рівнем комфорту – «Європейський» [20, с. 22].

На території західної України перший готель було споруджено у Львові в 1785 р. (зараз на цьому місці знаходиться Музей етнографії). Згодом, у 1804 р. у Львові на площі Міцкевича було відкрито ще два готелі – «Європейський» та «Французький» [19, с. 257]. Чи не найвідомішим готелем у місті став готель «Жорж», збудований у 1796 році. У закладі працювало 93 номери, 34 з яких були розраховані на заможних клієнтів, а тому були обладнані відповідно до європейських стандартів [18, с. 182].

Одним із найвідоміших закладів, що надавав послуги з розміщення в Україні, став так званий «Зелений готель» у Києві. Його було збудовано на початку XIX ст. і підпорядковувався він Києво-Печерській лаврі. Заклад знаходився за межами православної святині, на місці колишнього гостинного двору для прочан. Свою специфічну назву готель отримав через те, що його стіни були суцільно вкриті виноградною лозою [12, с. 50; 18, с. 179].

До складу закладу входили один чотириповерховий та три двоповерхові корпуси. В готелі нараховувалося 200 окремих номерів, близько 20 загальних кімнат та кілька невеликих будинків і тимчасових споруд для прочан. Один із корпусів займала лікарня для прочан (із жіночим та чоловічим відділеннями). Утримання готелю відбувалося за рахунок коштів, що їх надавали меценати – графині Орлова та Турчанінова. Вочевидь, саме через наявність такої спонсорської підтримки відвідувачам дозволялось протягом двох тижнів безкоштовно проживати в готелі. Послуги з харчування вже були платними (20–25 коп. за порцію). Щорічно заклад відвідувало близько 85 тис. осіб [18, с. 180].

Загалом же в Києві станом на середину XIX ст. нараховувалося всього лише 3 гостинні двори, один ресторан, 24 харчевні та 7 кондитерських [8, с. 124].

Відсутність достатньої кількості засобів розміщення компенсувалася винайманням приміщень у приватних осіб, що ставало особливо актуальним у період проведення різного роду ярмарків, які славилися далеко за межами України. Зокрема, в Харкові лише великих ярмарків нараховувалося чотири. В Києві щорічно збиралось шість ярмарків, найбільшим та найвідомішим із яких став Контрактовий. Такі ярмарки ставали центром економічного життя міста, в якому вони проводилися та стимулювали ділову активність населення. Тут відбувалися не лише купівля та продаж, але й здійснювалися різного роду комерційні операції: укладалися угоди (контракти) між підприємцями, надавалися кредити, сплачувалися позики тощо. Сюди нерідко з'їжджалися негоціанти не лише з інших регіонів імперії, але й із-за кордону. Так, для укладання контрактів до Києва щорічно приїжджали близько 10–15 тис. осіб [8, с. 123–124].

В таких умовах важливе значення, як і раніше, мали гостинні двори, які нерідко відігравали провідну роль під час

проведення торгів. Саме тут наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. була зосереджена постійна торгівля. Так, за даними харківських істориків Д. Багалія та Д. Міллера, гостинний двір у Харкові «постачав» товарами не лише всю Харківську губернію, але й сусідні, а в Києві був навіть збудований новий гостинний двір, оскільки попередній вже не відповідав нагальним потребам [1, с. 241; 6, с. 34].

Нагальною була і проблема із забезпеченням житла учасників торгів (купців, агентів, посередників), які прибували до міста в комерційних справах, а тому потребували місць для проживання, які нерідко мали відповідати спеціальним умовам. За відсутності готелів потреби в приміщеннях задовольнялися за рахунок оренди житла у представників місцевого населення. Наслідком такого попиту на житло в першій половині XIX ст. стала поява прибуткових будинків, що не відрізнялися від житлових, але використовувалися в якості засобів розміщення, що дозволяє вважати їх попередниками готельних закладів. Деякі з них, як, наприклад, прибутковий будинок на Приморському бульварі в Одесі, зведений у 1830 р., згодом перетворилися на готелі [23].

Житло, яке пропонувалося в оренду, відрізнялося за рівнем комфорту, площею, наявними приміщеннями (у відповідності до вимог клієнтів) тощо. Його перелік був достатньо широким – від звичайних квартир, кутків або койко-місць до розкішних апартаментів та навіть садиб [13, с. 271]. Зазвичай квартири в прибуткових будинках користувалися попитом серед певних категорій населення – аристократії, урядовців, інтелігенції, що з певних міркувань не вважала за доцільне придбати нерухомість у місті [23].

Вартість оренди таких квартир була помітно високою. Так, у Києві чотирьох-, п'ятикімнатна квартира коштувала квартиронаймачу від 300 до 500 крб [20, с. 29]. У найбільш вигідному становищі перебували власники тих квартир та будинків, які знаходились поблизу місць проведення ярмарків. Період проведення ярмарків (особливо київського Контрактового) ставав для них в прямому сенсі «золотим часом». Про масштаб цін у цей період свідчить хоча б той факт, що в Києві наступного року після страшної пожежі 1811 р., яка зруйнувала значну частину міста, власники вцілілих будинків встановили настільки високу плату за оренду житла, що це згодом дозволило їм

збудувати нові будинки [6, с. 29–30]. Схожою була ситуація з цінами на житло і в Харкові. Тут небагаті поміщики, які не бажали витратити кошти на оренду житла в період Троїцького ярмарку (що проводився в літній час), всі ярмаркові дні проводили на площі [2, с. 497].

Для багатьох мешканців великих міст прибуткове домоволодіння ставало головним засобом існування та фактично перетворилося на професійне заняття. Між ними існувала своя конкуренція, що сприяло появі певних новацій у сервісному обслуговуванні, яке надавалося в таких закладах: створювалися мебльовані кімнати, відвідувачам пропонувалися імпортні напої («заморські вина»), постояльців розважали спеціально запрошені музичні виконавці та циганські ансамблі тощо [21, с. 153]. Задля залучення клієнтів частина власників будинків навіть винаймала спеціальних агентів – факторів, а то й просто юнаків та дівчат, які впродовж ярмарків постійно перебували на ярмарковій площі та пропонували приїжджим помешкання (інколи у вельми нав'язливій формі) [6, с. 47].

В умовах конкурентної боротьби деяким найбільш підприємливим власникам вдавалося фактично монополізувати в окремих районах міста ринок надання послуг з розміщення та проживання (або певний його сегмент). Так, у власності харківського купця В. І. Пашенка-Тряпкіна опинилося дві земельні ділянки загальною площею 7,25 га, що знаходилися в центрі міста. Обидві ділянки були щільно забудовані будівлями висотою від двох до п'яти поверхів. Всього у 19 корпусах, зведених купцем, знаходилося 210 квартир та мебльованих кімнат, готель із рестораном, а також 57 торговельних приміщень [13, с. 271].

Дещо інший характер мала монополізація ринку надання гостинних послуг у Києві. Підґрунтям тут стали особливості національної політики, що на державному рівні проводилася в Російській імперії. Зокрема, в Києві було заборонено проживати представникам єврейської національності. Їх перебування в місті дозволялося тільки під час проведення ярмарків. При цьому проживати вони мали право лише в тих будинках, власники яких отримали відповідний дозвіл від поліції. Зокрема, на Хрещатику, що поступово перетворювався на центральну вулицю Києва, євреї могли зупинятися виключно в будинках, що належали дружині титулярного радника К. Григор'євій, яка в середині 1850-х рр. взяла на Хрещатику

на відкупних засадах три постоялі двори. Вступивши в змову з представниками правоохоронних органів, Григор'єва фактично привласнила право розміщення євреїв на своїх постоялих дворах. Зовні все це підносилося як допомога поліції, вона була зобов'язана вести облік та нагляд за євреями, які тимчасово перебували за межами смуги осілості. Якщо хтось із прибулих євреїв ухилявся від «гостинності» мадам Григор'євої, остання, користуючись своїми зв'язками в правоохоронних органах, за проторювала такого «порушника» до поліцейської буцегарні, звідки його етапували на батьківщину. Завдяки такій стратегії Григор'єва досить швидко накопичила значні статки, що дозволило їй наприкінці 1860-х рр. збудувати готель «Люнівер» [20, с. 27–28, 150].

Серед закладів гостинності, що набули поширення в українських містах у першій половині XIX ст., були також заїжджі двори. Номерний фонд їх був розрахований на представників різних категорій населення, а відтак, різними були і кількість та якість послуг, що надавалися. Для постійних відвідувачів, а також для тих, хто винаймав приміщення на тривалий час, діяли певні знижки. Заїжджі двори, що були розраховані на заможний контингент відвідувачів вирізнялися комфортабельними умовами. Тут були кухня, стайні для коней, штат службовців в особі лакеїв тощо [21, с. 152–153].

Заїжджі двори функціонували в багатьох українських містах. Однак особливого значення вони набули на півдні. Так, населення такого припортового міста, як Одеса, збільшувалося перш за все за рахунок приїжджих, які відчували гостру потребу в закладах розміщення. Саме в розрахунок на таких прибульців і створювалися заїжджі двори. До південної Пальміри часто приїздили і заможні відвідувачі – купці, поміщики, різного роду чиновники (нерідко з членами родини та у супроводі численної челяді). Вони також на деякий час мали зупинитися в заїжджих дворах, очікуючи, поки фактори знайдуть для них відповідне житло. Заїжджі двори в Одесі були постійно заповнені різними засобами пересування – каретами, дорожніми екіпажами, поштовими возами тощо. Кілька заїжджих дворів існувало і в Херсоні. Найкращими з них вважалися «Новоросійський» та «Херсонський». Загалом же, як зазначили свідки того часу, стан закладів, що надавали послуги з розміщення в місті, залишався незадовільним [23].

Постоялі, заїжджі та гостинні двори, корчма, квартири, кімнати та будинки, що здавалися в оренду, виступали основними типами засобів розміщення в Україні аж до середини XIX ст.

Реформи 1860–1870-х рр. у Росії ознаменували собою новий етап в історії країни. Скасування кріпосного права, відкриття потужних покладів вугілля та залізної руди на сході України та пов'язаний з цим розвиток важкої промисловості, залізничне будівництво, широке залучення іноземних інвестицій в економіку країни, формування ринкової інфраструктури – все це призвело до зміни соціальної структури, активізації урбанізаційних процесів, підвищення ділової активності.

Одним із наслідків соціально-економічних змін, що відбувалися в країні, стало суттєве зростання мобільності населення. В зв'язку з цим виникла потреба в нових закладах гостинності, які мали відповідати вимогам часу і вирізнялися професійним підходом до справи. Таким типом засобів розміщення став готель. Власник такого закладу фактично виступав як підприємець, а надання послуг з розміщення було основним видом його діяльності, а не другорядним заняттям чи додатковим джерелом отримання прибутку. Ширше починає застосовуватися й іноземний досвід [21, с. 154].

З'явилися готелі, що орієнтувалися на певний контингент відвідувачів. Саме готелі спеціального призначення стали користуватися в Україні найбільшим попитом. Так, у другій половині XIX ст. київські готелі були орієнтовані на певні категорії гостей: «Гранд-отель» був розрахований на іноземців та поважних персон, «Континенталь» – на підприємців та артистів (зокрема, саме в цьому готелі під час своїх гастролей зупинявся Ф. Шаляпін). Свій контингент відвідувачів мали готелі «Чернецького», «Номери Ільїнської», «Пале-рояль», «Оріон», «Кане», «Національ» [20, с. 190; 23].

Такі готелі відрізнялися широким асортиментом послуг, а також високою якістю обслуговування. Готелі мали своїх представників на вокзалі та спеціальні екіпажі, які доставляли клієнтів до готелю. В подальшому, вже на початку XX ст., на зміну екіпажам прийшли автомобілі. В номерах було централізоване опалення, електричне освітлення, встановлено телефонні апарати. В деяких з них (зокрема, львівських) навіть працював ліфт. Типовими для тодішніх готелів були і послуги комісіо-

нерів-посильних, які виконували різні доручення постояльців. Щоправда, згодом, вже на початку XX ст., в умовах розвитку телефонного зв'язку ця послуга перестає бути актуальною [18, с. 180; 19, с. 258; 21, с. 157].

Невід'ємною складовою сервісного обслуговування елітних готелів стали ресторани та буфети. Саме ресторани у фешенебельних готелях вважалися найкращими закладами харчування у великих містах України, зокрема в Києві. Такі ресторани поєднували в собі вишуканий інтер'єр, дорогий посуд (наприклад, срібне приладдя, кришталеві келихи тощо), широкий асортимент страв та напоїв, уважний персонал [23]. Так, ресторан київського готелю «Росія» був відомий своїми піснями та рибними стравами. Кухмістерськими та «домашніми» обідами славився ресторан готелю «Метрополь» [20, с. 26, 127, 141; 23].

Ресторани при фешенебельних готелях фактично виступали законодавцями кулінарної моди. До складу меню входили не лише страви української та російської кухні, але й досягнення європейського кулінарного мистецтва. Як правило, в таких ресторанах працювали кухарі, які з цією метою спеціально запрошувалися із-за кордону. Нерідко готельні ресторани були чи не єдиним місцем, де відвідувачі мали змогу скуштувати іноземні делікатеси (зокрема, в Харкові). Для роботи в таких закладах харчування нерідко запрошувалися професійні музиканти та виконавці. Ввечері тут лунала жива музика – грав струнний оркестр, звучали пісні та романси [21, с. 156–157; 23]. Отримавши досвід роботи в таких закладах, окремі працівники згодом відкривали власну справу і ставали відомими в місті рестораторами. Зокрема, маємо відомості, що господарем ресторану «Валгалла» у Києві став купець 2-ї гільдії І. К. Біанкі, який на початку своєї кар'єри працював буфетником у «Гранд-отелі» [20, с. 161].

Крім ресторану, невід'ємною складовою фешенебельних готелів стали крамниці, в яких постояльці мали змогу придбати необхідне, не виходячи за межі закладу. Дана послуга була особливо актуальною з огляду на те, що переважаючим контингентом таких готелів були іноземні та іногородні відвідувачі. Зазвичай, вони недостатньо добре орієнтувалися в місті, тож наявність крамниці в готелі сприяла суттєвій економії їхнього часу. Нерідко такі крамниці також ставали осередком різних новацій. Так, лідер готельного господарства Харкова

«Гранд-отель», що знаходився на Павлівській площі, багато в чому став відомий завдяки тому, що тут був магазин, у якому вперше в місті були встановлені фіксовані ціни на товари. До того часу в крамницях міста продавець і покупець торгувалися як на ринку [21, с. 155].

Остання третина XIX ст. характеризується появою «Пасажів» – закладів, у яких поєднувалися функції готелю та торговельного центру. Зокрема, в 1885 р. «Пасаж» з'явився в Харкові. Він був «вбудований» у «Великий корпус», що розміщувався вздовж Купецького спуску (тепер – спуск Халтурина) і належав купцю В. Пащенко-Тряпкіну. В Одесі «Пасаж» було зведено на розі вулиць Преображенської та Дерибасівської. Дещо пізніше «Пасажі» з'явилися і на Західній Україні. Так, вже в 1920-х рр. у Львові власник готелю «Французький» Й. Шпрехер прибудував до цього закладу торговельний пасаж «Марійська галерея» [13, с. 271–272; 19, с. 257; 25, с. 166].

Піклувалися в готелях (і не лише в елітних) і про дозвілля своїх клієнтів. З цією метою в закладах були обладнані більйарні зали. Так, у київському готелі «Люнівер» було встановлено п'ять імпортних більйардів, гра на яких тривала цілодобово. Більйардна зала працювала і в готелі «Англетер» тощо [20, с. 26, 251].

Робота в елітних готелях вважалася престижною, а відтак до персоналу висувалися достатньо серйозні вимоги. Штат співробітників такого закладу мав бути професійно підготовленим. Зокрема, обслуговуючий персонал мав володіти французькою мовою [18, с. 180]. При цьому власник готелю орієнтувався на клієнтуру закладу: іноземний контингент відвідувачів надавав перевагу саме тим готелям, персонал яких володів європейськими мовами (в першу чергу – французькою). Нерідко під час влаштування на роботу до такого готелю кандидат мав надати спеціальні листи з рекомендаціями [21, с. 156].

Таким чином, саме фешенебельні готелі представляли вищий щабель на ринку готельних послуг та формували критерії їх надання.

Поряд із фешенебельними готелями, що орієнтувалися передусім на заможний контингент відвідувачів, існували готелі середнього класу, які були розраховані на менш заможних клієнтів. Готелі цього типу в цілому також відрізнялися досить високою якістю обслуговування. Номери були обладнані у відповідності з існуючими європейськими стандартами. В номе-

ри подавалася гаряча вода, більшість готелів мали ванни та лазні, поблизу будівлі закладу існували спеціально обладнані стоянки для екіпажів. Персонал швидко та професійно виконував побажання відвідувачів. Новоприбулих постояльців, як правило, відвідував сам власник готелю [18, с. 180].

Незважаючи на професійне ставлення до справи та досить високий рівень якості сервісного обслуговування в українських готелях, деякі з них не уникли різного роду скандалів та недоброї слави. Траплялося це багато в чому через надмірну лояльність адміністрації, яка боялася втратити своїх прибуткових відвідувачів, а тому закривала очі на різного роду порушення, забуваючи при цьому про імідж та репутацію закладу. Так, готель «Люнівер» у Києві перетворився на притулок для шулерів (за рахунок яких, власне, він і існував). В одеському готелі «Росія» (на вул. Кондратенка) існувало «гніздо розпусти», в якому неповнолітні повії надавали клієнтам послуги інтимного характеру. Сумнівну репутацію отримав і київський готель «Стародавня Русь», що знаходився навпроти Софійського собору. Сучасники саркастично називали його «Стародавній Вавилон», оскільки заклад зажив слави місця, де постійно ставалися «гріхопадіння»: саме тут відбувалися побачення одружених чоловіків та заміжних жінок зі своїми коханками та коханцями, що нерідко призводило до гучних скандалів [20, с. 30, 161–162; 25, с. 43].

Пореформений період привів до появи нових форм ділової активності: у великих містах почали з'являтися біржі, торговельні та банківські контори, суттєво збільшилася мережа пунктів стаціонарної торгівлі тощо. Ринкові площі та ярмарки доволі швидко перестають відігравати основну роль у соціально-економічному житті міст. У Києві це призвело до того, що діловий центр міста поступово перемістився на Хрещатик, в той час як Поділ та Конtrakтова площа втратили своє значення економічного «серця» Києва.

Ближче до нових форм ділової активності тяжіли й засоби розміщення. Яскравим прикладом цього став фешенебельний готель «Метрополь» у Харкові, що був збудований на головному майдані поряд із конторами кількох великих банківських установ. З'явилися нові готельні заклади і на головних вулицях міста – Сумській, Московській, Катеринославській [21, с. 154]. Такий же процес спостерігався і в інших українських містах: у Києві, Одесі, Львові, Катеринославі елітні готелі та заклади се-

реднього класу також відкривалися передусім на центральних вулицях [18, с. 180; 23; 31, с. 167].

Низка готелів з'явилася поблизу залізничних вокзалів. Такі заклади були розраховані на клієнтуру, яка прибувала залізничним транспортом. Зокрема, в Києві неподалік вокзалу в районі вул. Базарної виникли чотири готелі [18, с. 181]. До залізничних вокзалів тяжіли й харківські готелі. Проявом цього стала поява нових закладів на Катеринославській вулиці, що поєднувала історичний центр міста та Південний вокзал. В Одесі готельні заклади відкривалися на Приморському бульварі, що знаходився поблизу морського вокзалу, а також на вул. Пушкінській, яка поєднувала морський та залізничний вокзали. Так, на Приморському бульварі функціонували готелі «Петербурзький» та «Лондонський», на вул. Пушкінській – «Європейський», «Паризький», «Купецький». Навпроти залізничної станції «Підзамче» було відкрито готель у Львові (з одноіменною назвою) [10, с. 44; 18, с. 181; 19, с. 258; 21, с. 154–155; 28, с. 35].

Змін у пореформений період зазнали і назви засобів розміщення. Нові назви мали бути яскравими та привертати увагу потенційного відвідувача. В той же час вони уособлювали ті зміни, які відбулися в країні в 1860–1870-х рр. Якщо раніше заїжджі та постоялі двори в свою назву нерідко включали ім'я або прізвище господаря, то тепер готелі називалися у відповідності до європейських традицій. Нерідко до складу найменування засобу розміщення входила назва міста, країни, регіону. Так, у Києві були готелі «Європейський», «Англія», «Брістоль», «Версаль», «Марсель», «Австрія». В Одесі – «Росія», «Петербурзький», «Лондонський», «Брістоль», «Версаль». В Ялті – «Росія», «Франція», «Ялта» (пізніше переіменована на «Брістоль»). У Львові – «Англійський», «Краківський», «Французький», «Варшавський», «Швейцарський». У всіх великих українських містах – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Львові – були «Гранд-отелі», що являли собою тип фешенебельного готельного закладу і виступали своєрідними флагманами готельного господарства в своїх містах [10, с. 44; 18, с. 180–182; 23; 28, с. 35; 31, с. 167].

На нові, більш сучасні, назви готелів тією чи іншою мірою могло впливати й іноземне походження власників таких закладів (хоча цей вплив був доволі опосередкованим). Так, у Києві готель «Англетер» (по вул. Лютеранській, 1) відкрив французький підданий, колишній вчитель танців К. Ф. Сен-Марі. Колиш-

ній кравець, бельгієць К. К. Пастель заснував готель «Англія» (по вул. Хрещатик, 8). Готель «Континенталь» збудував М. Мерінг, син відомого лікаря, професора Київського університету Ф. Мерінга, німця за походженням [20, с. 251, 253, 256, 394].

Інколи, щоправда, назви готелів мали яскраво виражений політичний підтекст. Так, перший готель, споруджений у західній Україні, мав назву «Під римським цезарем». Назва закладу стане зрозумілою, якщо згадати, що регіон на той час входив до складу Австрійської (а згодом – Австро-Угорської) імперії, інша назва якої була Священна Римська імперія, на чолі якої стояв імператор – «Cesar». Ще один львівський готель називався «Під трьома коронами» – натяк на те, що Річ Посполита, до складу якої тривалий час входили західноукраїнські землі, наприкінці XVIII ст. за результатами трьох поділів Польщі опинилася в складі трьох держав – Росії, Австрії та Прусії, на чолі яких перебували імператори (тобто короновані особи) [19, с. 256–258].

В архітектурному плані готелі часто ставали справжньою окрасою міста та різко контрастували з іншими міськими будівлями. Так, триповерхова будівля першого львівського готелю «Під римським цезарем» стала чи не найпривабливішою кам'яною спорудою в місті. Оригінальний класичний стиль та декоративне оформлення інтер'єру мали й львівські готелі, зведені наприкінці XIX – на початку XX ст. Прикрасою Одеси стали готелі «Великий Московський» та «Лондонський». Фасад останнього нагадує палаци, збудовані в стилі флорентійського ренесансу. Цікавий архітектурний вигляд мав готель на розі вулиць Пушкінської та Поліцейської. Споруда була багата на декор та святкову поліхромію. Багато оздобленим був не лише зовнішній вигляд, але й інтер'єр таких готелів. Так, номери готелю «Лондонський» в Одесі були доволі однотипними, однак мали пишне оздоблення та були багато декоровані. Яскравістю вирізнявся й інтер'єр львівських готелів. Тут для внутрішнього оздоблення фешенебельних засобів розміщення архітектори нерідко використовували дорогий будівельний матеріал – граніт, мармур, художній паркет тощо [19, с. 256; 25, с. 164].

Поряд із готелями одним із найпоширеніших типів засобів розміщення в українських містах стали прибуткові будинки. Саме на другу половину XIX ст. припав період розквіту цього типу комерційного житла. Прибуткові будинки були в багатьох районах українських міст. Так, в Одесі чимало великих прибут-

кових будинків з'явилося в центральних районах, на Молдаванці, поблизу площі Куликове поле. В Харкові вони були зосереджені на вулицях Сумській, Римарській, Катеринославській, на Павлівській площі. Чимало їх було споруджено й у Львові [5, с. 111–112; 13, с. 273–279; 19, с. 259–260; 25, с. 162–163].

Прибутковий будинок представляв собою чотири-, п'ятиповерхову будівлю та мав чотирикутну або Т-образну форму (тобто розташовувався по периметру ділянки). Не забудованим лишалося лише внутрішнє подвір'я. За своєю плановою структурою будівля характеризувалася наявністю однотипних квартир, які групувалися навколо сходового вузла. Сходовий вузол знаходився по центру будинку. По боках від нього на кожному поверсі розміщувалося по дві квартири, кожна з яких мала від чотирьох до шести кімнат. Перший поверх такого будинку нерідко орендувався дрібними торговельними або виробничими закладами – юридичними конторами, ательє, крамницями, кав'ярнями тощо. Інші поверхи були житловими [13, с. 274–275; 19, с. 259].

У вартісному відношенні прибуткові будинки представляли собою найбільш прийнятний варіант для осіб із середнім рівнем доходу, які зупинялися на нетривалий час. Орендували таке житло представники різних соціальних категорій – комерсанти, чиновники, студенти, представники інтелігенції.

В умовах соціально-економічної трансформації, яка відбулася в країні в 1860–1870-х рр., та суттєвого посилення мобільності населення деякі типи засобів розміщення поступово втрачають свою популярність. В першу чергу, це стосується корчми (шинка), що остаточно перетворюється на заклад, де продавалися спиртні напої. Відходять у минуле і постоялі двори, що було пов'язано з розвитком залізниць. Постоялі двори зберігаються переважно в районах, де залізничне сполучення було відсутнє. Зокрема, в південних районах. Так, маємо відомості про наявність постоялого двору в с. Копань між Херсоном та Миколаєвом [4, с. 513; 23].

Представлений у підрозділі матеріал дозволяє зробити висновки, що історія розвитку готельного господарства в Україні нараховує багато століть. Одні з перших засобів розміщення з'явилися ще в період Київської Русі. Вони знаходилися переважно при храмах та монастирях і були розраховані на прочан, які здійснювали паломництво до православних святинь. Нерідко тут зупинялися також купці, які приїздили в комерційних справах.

У великих містах спеціальним місцем розміщення, що було розраховано передусім на негоціантів, став гостинний

двір. Він відрізнявся широким асортиментом послуг та помітно високою вартістю. В такому закладі, крім помешкання, де могли проживати купці, були також приміщення, що використовувалися для здійснення торговельних операцій – крамниці, склади, торговельні ряди тощо.

Крім гостинних дворів, в Україні існували також постоялі та заїжджі двори. Тут мали змогу зупинитися всі бажаючі. Хоча пріоритетним правом зупинитися на постоялих дворах все ж користувалися кур'єри та службовці, які здійснювали подорожі в державних справах. Обсяг послуг, що надавалися в постоялих та заїжджих дворах, був меншим, а ціни нижчими.

Основним засобом розміщення в сільській місцевості тривалий час була корчма, основним контингентом відвідувачів якої були незаможні мандрівники, дрібні торговці, чумаки.

Особлива потреба в місцях розміщення виникала в період проведення ярмаркової торгівлі. В цей час у містах спостерігався дефіцит приміщень для проживання. Це підвищувало попит на житлові помешкання, які відвідувачі винаймали в місцевих жителів. Одним із наслідків цього також стала поява мебльованих кімнат та житлових будинків, пік розквіту яких припав уже на другу половину XIX ст.

В умовах соціально-економічної модернізації, що відбувалася в другій половині XIX ст., та розвитку капіталістичних відносин виникла потреба в нових, сучасних житлових приміщеннях готельного типу, оскільки старі форми вже були вичерпані. Це було відображенням загальносвітової тенденції розвитку готельного господарства. Нові готелі в переважній більшості намагалися відповідати європейським стандартам, а також вимогам ділових кіл та частини аристократії, які були знайомі з культурою та якістю обслуговування, а також традиціями ведення готельного бізнесу в Європі. Це ставило підвищені вимоги і до персоналу готелів, і до рівня послуг, які мали відповідати усталеним нормам європейської якості обслуговування клієнтів.

Література

1. Багалеї Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография: в 2-х т. Т. I: XVII–XVIII века / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 2004. – 568 с. – Репр. воспроизведение изд.

2. Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655–1905). Історическа монографія: в 2-х т. Т. II: XIX і початок XX століття / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 2004. – 973 с. – Репр. воспроизведение изд.

3. Бойко М. Г. Організація готельного господарства: підручник [Електронний ресурс] / М. Г. Бойко, Л. М. Гопкало. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 448 с. – Режим доступу: <http://tourism-book.com/pbooks/book-58/ua/chapter-2122>.

4. Векслер І. Н. Херсон і його жителі / І. Н. Векслер // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2006. – Т. 9: Мемуари та щоденники. – Ч. 2. / упоряд. А. Бойко, В. Мільчев. – С. 510–550.

5. Донцова Т. Е. Роль знаменитих архітекторів Одеси в застройке старой Молдаванки (По материалам ГАОО) / Т. Е. Донцова // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Архів Одеської області Державного комітету архівів України. – Одеса: Друк, 2001. – Т. IV. – С. 110–112.

6. Ернст Ф. Контракти та Контрактний будинок у Києві. 1798–1923. Культурно-історичний етюд / Ф. Ернст. – К.: Друкарня Всеукр. акад. наук, 1923. – 96 с.

7. Історія Києва: в 3-х т., 4-х кн. Т. 1.: Древний и средневековый Киев / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1982. – 407 с.

8. Історія Києва: в 3-х т., 4-х кн. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.

9. Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве / В. О. Ключевский. – Петроград, 1918. – 333 с.

10. Коляда І. Одеса. Путеводитель / І. Коляда. – 5-е изд. – Одесса: Маяк, 1968. – 240 с.

11. Котляр Н. Ф. Киев древний и современный / Н. Ф. Котляр, С. В. Кульчицкий. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 229 с.

12. Кулеба В. Ю. Киев. Спутник туриста / В. Ю. Кулеба. – К.: Реклама, 1981. – 64 с.

13. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Поляков. – Х.: Фолио, 2004. – 335 с.

14. Литвин М. Про звичаї татар, литовців і москвитян (десять уривків) / М. Литвин // Мемуари до історії Південної Русі. – Вип. 1: М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горещкий, Е. Лассота / за ред. В. Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – С. 10–74.

15. Панас Мирний Хіба воли ревуть як ясла повні? Роман з народно-го життя / Панас Мирний // Панас Мирний. Вибрані твори. – К.: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1974. – С. 5–347.

16. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря / І. Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. Т. I: Повісті та оповідання. П'єса. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 435–536.

17. Памятники Русского права. Вип. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / под ред. проф. С. В. Юшкова; сост. А. А. Зимин. –

М.: Гос. издат-во юр. лит., 1952. – 287 с.

18. Пандяк І. Історія становлення готельної сфери в Україні [Електронний ресурс] / І. Пандяк // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 29. – Ч. 2. – С. 178–184. – Режим доступу: [file:C:/Users/Internet-3/Downloads/VLNU_Mv_2012_29\(2\)_25.pdf](file:C:/Users/Internet-3/Downloads/VLNU_Mv_2012_29(2)_25.pdf).

19. Пандяк І. Особливості розвитку сфери гостинності у місті Львів в Австрійський та Австро-Угорський періоди (1772–1918) [Електронний ресурс] / І. Пандяк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 255–262. – Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/1722/1786>.

20. Паталаєв О. В. Старий Київ. Зі спогадів Старого Грішника / О. В. Паталаєв. – К.: Либідь, 2008. – 431 с.

21. Проценко М. В. От заезжих и постоялых дворов до гостинниц европейского типа: гостинничное хозяйство Харькова второй половины XIX – начала XX века / М. В. Проценко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. – Х., 2013. – Вип. 47. – № 1087. – С. 150–159.

22. Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт / М. Г. Рабинович. – М.: Наука, 1978. – 328 с.

23. Русавська В. До проблеми становлення закладів індустрії гостинності на вітчизняних теренах: культурно-історичний контекст [Електронний ресурс] / В. Русавська. – Режим доступу: [file:C:/Users/Internet-7/Downloads/NZTNPU_ist_2014_1\(1\)_39%20\(1\).pdf](file:C:/Users/Internet-7/Downloads/NZTNPU_ist_2014_1(1)_39%20(1).pdf).

24. Рыбина Е. А. Иноземные дворы в Новгороде XII–XVII вв. / Е. А. Рыбина. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. – 176 с.

25. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса: Маяк, 1998. – 230 с.

26. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.

27. Скибінський С. В. Маркетинг готельних послуг [Електронний ресурс] / С. В. Скибінський, Л. О. Іванова, О. Ф. Моргун. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/skybinskyn.htm.

28. Справочник «Вся Одесса» на 1926 г. Путеводитель по городу и курортам. – Одесса: Известия Одесск. окружкома КПБУ, окрисполкома и окрпрофсовета, [1926]. – 55 с.

29. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Гос. издат-во. политич. лит., 1956. – 477 с.

30. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / ред. кол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.), Я. Д. Ісаєвич, О. Ф. Сидоренко та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 403 с.

31. Яворницький Д. І. Історія міста Катеринослава / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 197 с.